

Adelajda Sielepin

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, Polska

adelajda.sielepin@upjp2.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2511-4218

Symptomy duchowości liturgicznej w Kościele antycznym. Studium wybranych świadectw

Signs of Liturgical Spirituality in the Early Church:
A Study of Selected Testimonies

ABSTRACT: The article refers to the spirituality in the ancient Church with particular regard to the influence of liturgy on the life of Christians. Though the notion of liturgical spirituality does not appear in the early Church, yet we discover signs of this reality, which prove that celebration of the sacraments, mainly Baptism and Eucharist, functioned as a key and pattern of attitudes in the life of faith. The aim of this article is to present and characterise those signs of spirituality which point to the theological attributes of liturgy, i.e.: christocentrism, paschality, eschatological perspective, and ecclesiality. The study is based particularly on Christian testimonies found in selected texts of martyrs who explicitly refer to celebrations of the Eucharist and whose words, attitudes, and gestures in decisive moments of their lives evoke those liturgical attributes. The subject matter of this article is concerned not so much with the liturgy as a phenomenon, but with motivation and conscious participation in the Mystery of liturgy as well as the spirit of this participation. The article is meant to be a contribution justifying thereasons for drawing from the ancient sources by the precursors of Vaticanum II, who intended to vivify the Church's faith and awareness of the importance of liturgy for the purposes of spiritual and moral progress.

KEY WORDS: liturgical spirituality, liturgy, paschal words, formulas, attitudes, liturgical gestures, martyrs, Eucharist, faith

ABSTRAKT: Artykuł dotyczy specyfiki duchowości w Kościele antycznym ze szczególnym uwzględnieniem wpływu liturgii na życie chrześcijan. Pojęcie duchowości liturgicznej wprawdzie nie występuje w początkowym okresie życia Kościoła, ale odkrywamy wyraźne oznaki tej rzeczywistości, które świadczą, że celebrowanie sakramentów, głównie chrztu i Eucharystii, stanowiły klucz i wzorzec dla życiowych postaw i praktyki wiary. Celem artykułu jest ukazanie i charakterystyka takich oznak duchowości, którą

znamionują teologiczne atrybuty liturgii, a należą do nich chrystocentryzm, paschalność, eschatologia i eklezjalność. Studium opiera się przede wszystkim na świadectwach ówczesnych chrześcijan zamieszczonych w wybranych aktach męczenników, którzy w sposób jednoznaczny odwołują się do celebracji Eucharystii i których słowa, postawy i gesty w decydującym momencie ich życia wykazują owe znamiona liturgii. Nie tyle sam obraz liturgii jako fenomen, co motywacja i świadomość uczestnictwa w misterium liturgii oraz duch tego uczestnictwa są przedmiotem niniejszego opracowania. Stanowi ono przyczynek potwierdzający słuszność sięgania do źródeł antycznych przez prekursorów Soboru Watykańskiego II, którzy pragnęli ożywić wiarę Kościoła oraz świadomość znaczenia liturgii w postępie duchowym i moralnym.

SŁOWA KLUCZOWE: duchowość liturgiczna, liturgia, paschalne słowa, formuły, postawy, gesty liturgiczne, męczennicy, Eucharystia, wiara

Coraz częściej dostrzegamy zjawisko rozdźwięku między wiarą deklarowaną a życiem zgodnie z wiarą. I nie jest to nawet kwestia wewnętrznej sprzeczności postawy „wierzący i niepraktykujący”, lecz konflikt między „praktykujący”, czyli uczęszczający na liturgię, a niedający czytelnego świadectwa w życiu. Zadajemy sobie pytania, co można zrobić, na co zwrócić uwagę, co lepiej zrozumieć, aby osiągnąć ów szczytny cel, jakim jest rzeczywiste czerpanie z liturgii określanej jako „źródło” i „szczyt” życia (KL 10; KK 11), do czego zresztą obecnie Kościół prowadzi, zwłaszcza w nauczaniu ostatnich trzech papieży¹. Myślę, że nie chodzi tu o coraz to bardziej wybujałą pomysłowość pastoralną, a nawet o samo nauczanie o liturgii, ale o sięgnięcie do tego, co – wydaje się – zostało w znacznej mierze zagubione, a przynajmniej niedocenione, a jest nią osobista żywa wiara w obecność Chrystusa w sakramentach, dzięki której może zaistnieć uzdrawiająca relacja z Jezusem w liturgii i z liturgii jako odzwierciedlenie się jej w życiu.

Warto zauważyć, że liturgiczna dominanta odnowy soborowej ma swoje główne ugruntowanie w doświadczeniu pierwszych chrześcijan, którzy opierali żywotność swojej wiary przede wszystkim na liturgii, głównie chrztu i Eucharystii. Pomimo że termin „liturgia” nie pojawia się w ówczesnej literaturze w znaczeniu całokształtu kultu Kościoła, to jednak sakramenty, a szczególnie Eucharystia i chrzest, występują na tyle znacząco, że można je objąć tym dzisiaj bardzo często używanym terminem „liturgia”, do której oba te sakramenty wraz z innymi należą.

¹ Por. Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa* (2003); Jan Paweł II, Encyklika *Ecclesia de Eucharistia* (2003); Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum Caritatis* (2007); Franciszek, List apostolski *Desiderio desideravi* (2022).

Niektóre źródła starożytne dostarczają na to dowodów i pozwalają bardziej szczegółowo poznać wpływ liturgii na życie chrześcijańskie. Należą do nich przede wszystkim katechezy chrzcielne i mistagogiczne oraz homilie ojców, a także wcześniejsze pisma, takie jak: *Didache*, *Ody Salomona*, *Apologia* św. Justyna, *Listy* św. Ignacego z Antiochii czy starożytne anafory i euchologie, które znajdujemy w sakramentarzach. Nieobojętna na tę zależność była również ikonografia starochrześcijańska.

W aktualnej literaturze teologicznej spotykamy nieliczne² opracowania, które ukazują tę zależność odnośnie do duchowości i formacji na przestrzeni dziejów Kościoła³. Nieco częściej występują publikacje z dziedziny posoborowej duchowości eucharystycznej lub ogólnie liturgicznej, zwłaszcza w kontekście pastoralnym i teologiczno-spiritualnym⁴, ukazujące wpływ liturgii, a głównie

² Gruntownej kwerendy na ten temat podjął się francuski benedyktyn Patrick Prétot, por. Patrick Prétot, "Benchmarks for a History of Liturgical Formation," *Studia Liturgica* 46, nos. 1–2 (2016), 14–38, <https://doi.org/10.1177/00393207160461203>.

³ Por. np: Gabriel M. Braso, *Liturgy and Spirituality*, trans. Leonard J. Doyle (Collegeville, MN, 1960); Eligius Dekkers, "Liturgie et vie spirituelle aux premiers siècles," *La Maison-Dieu* 69 (1962), 29–38; François Vandenbroucke, "Liturgie et piété personnelle. Les prodromes de leur tension à la fin du Moyen-Âge," *La Maison-Dieu* 69 (1962), 56–66; Claude Savart, "Vie spirituelle et liturgie au 19e siècle," *La Maison-Dieu* 69 (1962), 67–77; Marie-Joseph Le Guillou, "Liturgie et vie spirituelle dans les Eglises d'Orient," *La Maison-Dieu* 72 (1962), 85–98; Matias Augé, *Spiritualità liturgica* (Milano: San Paolo, 1998); Lorenzo Artuso, *Liturgia e spiritualità. Profilo storico* (Padova: EMP, 2002); Adelajda Sielepin, *Między „źródłem” a „szczytem”: Szkice z duchowości liturgicznej* (Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2004); Jan Słomka, *Historia duchowości: Czas Ojców Kościoła* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017); Waldemar Bartocha, "Liturgia w relacji do duchowości i mistyki chrześcijańskiej," *Studia Elckie*, no. 23 (2021), 305–26, <https://doi.org/10.32090/SE.230315>.

⁴ Por. Robert D. Duggan, "Liturgical Spirituality and Liturgical Reform," *Spiritual Life* 27, no. 1 (1981), 46–53; Kevin W. Irwin, *Liturgy, Prayer, and Spirituality* (New York: Paulist Press, 1984); Wacław Świerzawski, *Mistrzu, gdzie mieszkasz?: Człowiek istota mistyczna* (Sandomierz: Hodie, 1994); Marek Chmielewski, "Posoborowe koncepcje teologii duchowości," *Roczniki Teologiczne* 43, no. 5 (1996), 21–37; Jesus Castellano Cervera, "Liturgia e Spiritualità," in *Liturgia fondamentale*, vol. 2 of *Scientia liturgica*, ed. Anscar J. Chupungco (Casale Monferrato: Piemme, 1998), 63–82; Burghardt Neunheuser, "Spiritualité liturgique," in *Dictionnaire encyclopédique de la liturgie*, ed. Domenico Sartore, Achille M. Triacca, and Henri Delhougne, vol. 2 (Turnhout: Brepols, 2002), 416–17; Bogusław Nadolski, "Duchowość Liturgii godzin," in *Mirabile laudis canticum. Liturgia Godzin: Dzieje i teologia*, ed. Helmut Jan Sobeczko (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego, 2008), 191–200; Bogusław Migut, "Duchowość eucharystyczna jako duchowość komunii," *Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne* 59, no. 3 (2012), 81–90; Bogusław Migut, "Eklezjotwórczy charakter Eucharystii jako ofiary," *Seminare* 23 (2006), 11–28; Bogusław Migut, "Eucharistic Dimension of Christian Spirituality," *Questions Liturgiques*

Eucharystii na życie człowieka, które dzięki temu całe może być kultem, jak i uczestnictwo w samej Mszy Świętej. W konsekwencji takiego nurtu badań, opartego głównie na wykładni doktrynalnej, ważne byłoby znalezienie potwierdzenia wspomnianych twierdzeń w rzeczywistym materiale ilustrującym konkretne postawy wiary jednoznacznie wypływające z natury liturgii. Okazuje się, że wpływ liturgii był obecny od początku istnienia Kościoła⁵. Nie darmo zarówno Sobór Watykański II, jak i myśl teologiczna poprzedniego stulecia, która była inspiracją i przygotowaniem soboru, nawiązywały do doświadczenia wiary pierwszych chrześcijan, szczególnie męczenników.

Celem niniejszego studium jest ukazanie relacji liturgii do życia na przykładzie niektórych świadectw męczenników pierwszych wieków. Źródłem opracowania są wybrane teksty z literatury patrystycznej. Posłużą nam one do wyłonienia pewnych elementów duchowości, które można by określić jako cechy duchowości liturgicznej. Duchowość ta została już wszechstronnie omówiona, o czym traktują wymienione w przypisie publikacje⁶, dlatego w tym miejscu zwrócimy uwagę jedynie na typowe atrybuty duchowości liturgicznej, które wynikają z natury liturgii: chrystocentryzm, paschalność, eklezjalność i eschatologia. Celem tego studium będzie wskazanie znamion tych atrybutów w świadectwach chrześcijan, którzy w decydujących momentach swojego życia wyrażali swoją wiarę w słowach, postawach i gestach. Dlatego znaczną część niniejszego opracowania będą stanowiły akta męczenników, którzy w sposób najbardziej wyrazisty odwołują się do liturgii, czyli do celebracji chrztu, a zwłaszcza Eucharystii. W tych sakramentach uczestniczyli i one ukształtowały ich sposób życia i przygotowały do konfrontacji ze światem.

Z racji ograniczeń wynikających z parametrów właściwych dla artykułu zostaną wybrane tylko niektóre, najbardziej reprezentatywne przykłady lub podane jedynie odsyłacze. W zakres tego opracowania nie wchodzi również literatura teologiczna tego okresu, gdyż ze względu na jej ilość i znaczenie, wymagałoby to innego i obszernego opracowania. Na początku nieodzowne

103, nos. 1–2 (2023), 75–89, <https://doi.org/10.2143/QL.103.1.3291655>; Zbigniew Głowacki, "Duchowość eucharystyczna," *Roczniki Teologiczne* 65, no. 8 (2018), 27–38, <https://doi.org/10.18290/rt.2018.65.8-2>; David W. Fagerberg, *Liturgical Mysticism* (Steubenville, OH: Emmaus Academic, 2019); Adelajda Sielepin, "Duchowość liturgiczna – ukryty postulat Vaticanum II," *Roczniki Teologiczne* 68, no. 5 (2021), 35–53, <https://doi.org/10.18290/rt.21685-2>.

⁵ Ciekawe opracowanie dotyczące wpływu liturgii na kształtowanie się modlitwy Kościoła, zob. Andrzej Żądło, "Liturgia szczytem i źródłem modlitwy uczniów Chrystusa w Kościele starożytnym," *Teologia i Człowiek* 53, no. 1 (2021), 135–56, <https://doi.org/10.12775/ticz.2021.007>.

⁶ Por. przypis 4.

będzie ogólne przybliżenie liturgicznego charakteru życia pierwszych chrześcijan; w kolejnych częściach artykułu omówione zostaną: chrystocentryzm i paschalność w modlitwach i wypowiedziach, eklezjalny wymiar duchowości męczenników, a następnie postawy i gesty liturgiczne. W zakończeniu wysunięte zostaną wnioski i postulaty teologiczno-pastoralne.

Liturgiczny profil pierwszych wspólnot chrześcijańskich

W starożytnym Kościele trudno o określenie „duchowość liturgiczna”, podobnie jak i „liturgia”, natomiast zazwyczaj posługiwano się terminami „sakrament” lub „znak”, a najczęściej używano nazw własnych oznaczających chrzest, namaszczenie Duchem i „łamanie Chleba”, czyli Eucharystię. Poszukując najwcześniejszych oznak duchowości liturgicznej, Lorenzo Artuso wskazuje na dwa etapy jej rozwoju w dziejach Kościoła: zapowiedzi (*I preludi*) oraz potwierdzenia (*l'affermazione*), kiedy ta duchowość stała się rozpoznawalna w duchowości chrześcijanina⁷. W niniejszym opracowaniu interesuje nas pierwszy okres, kiedy możemy mówić jedynie o początkach życia duchowego zakorzenionego i rozwijającego się w kontekście sakramentów, czyli – jak dzisiaj moglibyśmy powiedzieć – w liturgii i z liturgii. Dokonywało się to w harmonijnej jedności i spójności kultu publicznego oraz pobożności prywatnej⁸. Jedność teologii, liturgii i ascetyki⁹ była nierozzerwalna i oczywista dzięki pasterzom-mistagogom, którymi byli ówczesni biskupi, dzisiaj uznawani za ojców Kościoła, i dzięki liturgii, która stanowiła podstawową treść życia duchowego. Właściwie nie można sobie było wyobrazić duchowości poza wspólną celebracją przeżywaną w łączności z braćmi i siostrami. Świętość pierwszych chrześcijan dojrzewała w sprzyjającym klimacie liturgii¹⁰ i mocno docierała do serc poszczególnych ludzi, którzy świadomie i ściśle wiązali się z Chrystusem i czerpali z liturgii inspirację do osobistego życia i świadectwa, które bezwiednie i z wyjątkowym autentyzmem oddziaływało na innych.

Środowisko, w którym żyli pierwsi chrześcijanie, nie mogło przejść obok nich obojętnie, a nawet w pewnym sensie mogło odczuwać zagrożenie z ich strony, które polegało na wzbudzaniu niepokoju sumienia, często racjonalizowane

⁷ Por. Artuso, *Liturgia e spiritualità*, 46.

⁸ Por. Braso, *Liturgy and Spirituality*, 30.

⁹ Por. Bogusław Migut, *Teologia liturgiczna szkoły rzymskiej* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007), 37.

¹⁰ „[...] ripened in the warmth of the liturgy” (Braso, *Liturgy and Spirituality*, 31).

w stronę oskarżania chrześcijan o wprowadzanie zamętu społecznego i kontestacji panującego porządku. To stało się w efekcie jedną z przyczyn prześladowania chrześcijan, niezrozumienia ich, podobnie jak Jezusa, którego posądzano o to, czego nie czynił. Lecz chrześcijanie nie dziwili się temu, pamiętając, że „nie jest uczeń nad Mistrza” (Mt 10,24).

Pomimo przeciwności i nieufności otoczenia, wierność Chrystusowi owocowała bogactwem charyzmatów, wyraźnie widocznych i charakterystycznych dla chrześcijaństwa. Ideał dziewictwa, żarliwość miłości Chrystusa, która udzielała się męczennikom, subtelność braterskiej miłości tworzącej pierwsze wspólnoty „jednego serca i jednego ducha” (Dz 4,32), wielkie pragnienie osobistej relacji z Bogiem, które przejawiało się w sercach pierwszych pustelników i mnichów Egiptu i Azji Mniejszej, rodziły się i kształtowały w liturgicznych celebracjach. Dowody ścisłej więzi i wpływu liturgii na duchowość znajdujemy w życiu wspólnot chrześcijańskich epoki patrystycznej¹¹, a także w źródłach dziejów Kościołów orientalnych¹². Zapowiedź paschy życiowej wywoływała w nich ducha wiary i nadziei, dzięki którym mogli mężnie stawiać czoła okrutnym wyzwaniom i złożyć ofiarę już w duchu zmartwychwstania.

Starożytne martyrologia ukazują wzniesłego ducha pierwszych chrześcijan, a proste opisy ich męczeństwa odsłaniają ich wrażliwe, poruszone miłością serca, gotowe do najwyższych aktów oddania i wierności umiłowanemu Bogu. W tego rodzaju pismach nie mamy do czynienia z traktatami mistycznymi lub teologicznymi, ale często z krótkimi wyznaniem wyrażonymi w okrzykach lub aktach strzelistych z ostatnich momentów ich życia przed męczeńską śmiercią. Słynne słowa wyznawców z Abiteny w Numidii (304), gdy w czasie prześladowań odpowiedzieli prokonsulowi na pytanie, dlaczego się gromadzą pomimo zakazów: „Bez niedzieli nie możemy” (*Sine dominico non possumus*), unaocznia jednoznacznie istotę życia chrześcijan – była nią Eucharystia. Tę bardzo wczesną świadomość rangi Eucharystii w życiu Kościoła wyeksponował Benedykt XVI w swojej adhortacji *Sacramentum caritatis*¹³, przywołując niezwykle zdanie św. Ignacego Antiocheńskiego z *Listu do Magnezjan*¹⁴, w którym określił on chrześcijan jako tych, którzy żyją „na sposób dnia Pańskiego” (*iuxta dominicam viventes*). Wyrażenia te są dla nas cenniejsze niż relikwie, bo odkrywają duszę Kościoła zjednoczonego z Chrystusem i świadomego wyjątkowej, całkowitej i realnej komunii z Nim jako warunkiem ich tożsamości i istnienia. Papież

¹¹ Por. Dekkers, „Liturgie et vie spirituelle aux premiers siècles,” 33.

¹² Por. Le Guillou, „Liturgie et vie spirituelle dans les Eglises d'Orient,” 85–98.

¹³ Por. Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum Caritatis*, nr 72.

¹⁴ Ignacy z Antiochii, *List do Magnezjan* 9, 1 (PG 5, 670), cyt. za Benedykt XVI, Adhortacja apostolska *Sacramentum Caritatis*, nr 72.

wyjaśnia w swojej adhortacji, że życie „na sposób dnia Pańskiego” oznacza życie w świadomości odkupienia, a dokładnie – „realizowanie własnej egzystencji jako ofiary składanej Bogu z samego siebie, aby Jego zwycięstwo objawiało się w pełni wszystkim ludziom poprzez postępowanie odnowione wewnętrznie”¹⁵. Zdanie to bezpośrednio wprowadza nas w tematykę kolejnej części artykułu dotyczącej paschalności.

Chrystocentryzm i paschalność w modlitwach i wypowiedziach

Liturgia jest szczególnym uobecnieniem paschalnego misterium Chrystusa (KL 6–7), co wyrażają euchologie i aklamacje wypowiadane w czasie celebracji. Odnoszą się one do zbawczej śmierci i zmartwychwstania Chrystusa, a także do szczęścia zbawionych w komunii z Bogiem. Drogą do tej pełni jest zazwyczaj krzyż, rozumiany jako cierpienie duchowe i fizyczne, nie wykluczając śmierci. Śmierć jednak nie jest ostatnim słowem, lecz eschatologiczne światło Bożej chwały, w której wierni mają udział, jeśli są zjednoczeni z Chrystusem. Literatura patrystyczna pozwala nam przypuszczać, że zarówno słowa, jak i gesty męczenników w sytuacjach wyznania wiary, czy to podczas sądu, czy tuż przed męczeństwem, miały swoje źródło właśnie w tak rozumianej liturgii. Były to często wyrażenia, które wypowiadali, i gesty, które znali, ponieważ wykonywali je podczas świętego zgromadzenia na Eucharystii. Często odpowiedzią na wyrok śmierci była wdzięczność wywołana świadomością, co on oznacza w świetle wiary. Fileasz, biskup Thmuis, miał zareagować tymi słowami: „Ja składam cesarzom i prezesowi wielkie dzięki, że stałem się współdziedzicem Jezusa Chrystusa”¹⁶. Eucharystia, będąc dziękczynieniem przez Ducha Świętego, przenika umysły i pozwala rozumieć, że największym i koniecznym darem, którego powinniśmy pragnąć, jest Chrystus, bo tylko On, przyjmowanie Jego Ciała i Krwi, daje życie wieczne (por. J 6,33–34). Dziękczynienie za ten dar Kościół wyraża w każdej Mszy Świętej, zwłaszcza w modlitwie po Komunii. Udział w dziedzictwie Chrystusa rozpoczyna się w sakramencie chrztu¹⁷,

¹⁵ Benedykt XVI, nr 72.

¹⁶ Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, eds., „Męczeństwo Fileasza biskupa Tmuis, 8” in *Męczennicy*, Ojcowie Żywi 9 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991), 412.

¹⁷ Por. kolekta z Mszy przy udzielaniu chrztu (*Mszal rzymski dla diecezji polskich* [Poznań: Pallottinum, 1986]). W modlitwie tej występują elementy ze starszych źródeł, por. Leo Cunibert Mohlberg, Leo Eizenhöfer, and Peter Siffrin, eds., *Sacramentarium Veronense*

a dopełnia się w komunii eucharystycznej, antycypując spotkanie z Nim już bez zasłony – po śmierci w wymiarze eschatologicznym¹⁸. W świetle tych źródeł liturgii Kościoła lepiej możemy zrozumieć wiarę męczenników, którzy więcej niż o stracie życia myśleli o realizmie Eucharystii i bliskości Chrystusa, który był dla nich największym dobrem. Dziękowali za nie z góry, rozumiejąc w wyroku niejako znak zbliżającego się dla nich spotkania z Panem.

Jak podaje tradycja¹⁹, Cyprian, biskup Kartaginy, po usłyszeniu wyroku śmierci miał powiedzieć: „Bogu niech będą dzięki” (został ścięty 14 IX 258 r. za panowania cesarza Waleriana). Z przekazów wiadomo, że przeżywał egzekucję bardzo świadomie i spokojnie. Modląc się na kolanach, jakby w kapłańskim akcie oddania, tuż przed śmiercią z wiarą dał jasne świadectwo swojego rychłego spotkania z Chrystusem. Widząc nadchodzącego kata, poprosił obecnych chrześcijan, by dali katowi 25 sztuk złota²⁰, gdyż ten właśnie był sprawcą owej łaski pełnego spotkania męczennika z Chrystusem.

Postawa ta potwierdza stanowisko św. Cypriana, który w swoim traktacie *De mortalitate*, napisanym dla umocnienia wiernych przed zagrożeniem śmiercią podczas panującej w Kartaginie zarazy, tak zapisał:

dla sług Bożych wtedy dopiero nastaje pokój i odpoczynek niezamącony i pełen swobody, kiedy z pośród wirów świata tego wyrwani, do portu wieczności zdążają i kiedy śmierć zwyciężywszy do nieśmiertelności dochodzą. Tam to bowiem prawdziwy pokój i cisza nieprzerwana; tam trwałe, silne i wieczne bezpieczeństwo²¹.

(*Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80]*) 210, 2nd ed., *Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Major. Fontes 1* (Rome: Herder, 1966). Szerzej na ten temat, por. m.in. Adelajda Sielepin, *Rola Ducha Świętego w kształtowaniu nowego człowieka: Studium liturgiczno-teologiczne tekstów Mszału Pawła VI* (Kraków: Unum, 2008), 108.

¹⁸ Wśród wielu eucharystii na ten temat warto zwrócić uwagę na kolektę z czwartku 1. tygodnia Adwentu, która jest prośbą o łaskę niejako przyspieszenia tego, „co nasze grzechy opóźniają”, czyli komunii z Chrystusem, a w ostateczności Paruzji.

¹⁹ Por. Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, eds., „Akta prokonsularne św. Cypriana,” in *Męczennicy, Ojcowie Żywi* 9 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991), 398; por. Józef Boubée, „Słowo wstępne,” in *O śmiertelności* (*De mortalitate*), Św. Cyprian (Kraków: Ultra Montes, 2020), 18.

²⁰ Por. Wipszycka and Starowieyski, „Akta prokonsularne św. Cypriana,” 398; Józef Boubée, „Przed Kongresem Eucharystycznym w Kartaginie. Św. Cyprjan, biskup kartagiński,” *Niedziela*, no. 7 (1930), 30.

²¹ Św. Cyprian z Kartaginy, *O śmiertelności*, accessed January 28, 2024, https://www.ultramontes.pl/cyprian_o_smiertelnosci.htm.

Z tego też powodu i śmierć męczeńską można było przeżywać jako pewnego rodzaju wyzwolenie. Formułą *Deo gratias*, którą na liturgii chrześcijanie witali słowo Boże jako objawienie Jego woli, przyjmowali wyrok skazujący ich na śmierć męczeńską jako wolę Pana zapowiadającą rychle spotkanie z Nim już bez doczesnych ograniczeń.

Natrafiamy też na modlitwy męczenników inspirowane modlitwą eucharystyczną, które wypowiadali w chwili swojej rozpoczynającej się ofiary. Modlitwa ta jako dziedzictwo hebrajskiej *berakah* ma charakter wielbiąco-dziękczynny (eulogijno-dziękczynny)²². Jest to ekspresja Bożego błogosławieństwa przez Chrystusa w Duchu Świętym, którego przywołujemy w epiklezie. Za owo błogosławieństwo wyrażone w dziełach zbawczych dziękujemy i uwielbiamy Boga, wspominając te dzieła (anamneza) zwieńczone przez Chrystusa w Duchu Świętym i prosząc o duchowe owoce tych dzieł w sercach ludzkich z ufnością, że się stanie to możliwe dzięki komunii z Chrystusem. Dlatego anafora jest jednocześnie akcją i wykracza swoją treścią poza formę samej modlitwy słownej. Znaczenie tej modlitwy pomaga nam zrozumieć, jak głęboko ówczesni chrześcijanie przeniknięci byli treściami liturgii i jak głęboko zanurzeni byli w realia misterium Chrystusowej Paschy, jak bliskie było dla niech życie w Chrystusie i uczestnictwo w trynitarnej relacji Boga. Świadomość ofiary paschalnej Chrystusa i pragnienie pełnego w niej uczestnictwa, a tym samym kształtowanie życia w duchu tej ofiary jest typowym rysem duchowości eucharystycznej, którą określamy także mianem duchowości liturgicznej²³. Świadełstwo św. Afry z Augsburga²⁴ przywołuje klimat duchowości tej męczennicy, która niejako odzwierciedlała w swoim ciele liturgiczną ofiarę Chrystusa. Pascha Chrystusa

²² Por. Michael Kunzler, *Liturgia Kościoła*, trans. Lucjan Balter (Poznań: Pallottinum, 1999), 364–65; Stanisław Czerwik, “Modlitwa eucharystyczna,” in *Msza święta*, ed. Wacław Świerżawski (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, 2012), 313–18; Bogusław Nadolski, “Eucharystyczna modlitwa,” in *Leksykon liturgii*, ed. Bogusław Nadolski (Poznań: Pallottinum, 2006), 436; Joseph Ratzinger, *Święto wiary: O teologii mszy świętej*, 2nd ed. (Kraków: Salwator, 2021), 61, 68–75.

²³ Na temat ofiarniczego aspektu duchowości eucharystycznej por. Zbigniew Głowacki, “Duchowość eucharystyczna,” *Roczniki Teologiczne* 65, no. 8 (2018), 27–38, <https://doi.org/10.18290/rt.2018.65.8-2>. Także: Rudolf Pierskała, “Duchowość eucharystyczna,” in *Liturgia culmen et fons vitae missionisque Ecclesiae*, ed. Ireneusz Celary (Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2023), 159–60.

²⁴ Bruno Krusch, ed., “Converso et passio Afrae,” in *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot*, vol. 3 of *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingicarum* (Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1886), 63, accessed March 17, 2024, [https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_3/index.htm#page/\(III\)/mode/iup](https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_3/index.htm#page/(III)/mode/iup).

staje się paschą osobistą w jej własnych realiach życia. Zachował się tekst tej modlitwy²⁵, którą poniżej przytaczamy w tłumaczeniu własnym:

„Dziękuję Ci, Panie, Jezu Chryste, że uznałeś za słuszne przyjąć mnie jako ofiarę dla chwały Twojego Imienia. Ty, który zostałeś ofiarowany jako jedyna ofiara na krzyżu dla zbawienia świata, Sprawiedliwy za niesprawiedliwych, Jedyny dobry za nikczemnych, błogostawiony za odrzuconych, Jedyny słodki za gorzkich, Jedyny nietknięty przez grzech za grzeszników. Tobie oddaję się w ofierze, który z Ojcem i Duchem Świętym żyjesz i królujesz na wieki wieków. Amen”. To wypowiedziawszy, oddała ducha.

Warto zauważyć, że każda taka modlitwa kończy się słowem „amen”, które w kontekście tak podniosłym i zobowiązującym funkcjonuje jako najkrótsze wyznanie wiary, potwierdzenie przyjęcia Chrystusa i pójścia za Nim. Słowo to – zazwyczaj występujące w liturgii na zakończenie modlitw, a także przed przystąpieniem do Komunii eucharystycznej w momencie przyjmowania Ciała Chrystusa – męczennicy wypowiadali tuż przed złożeniem ofiary z życia, oddając się niejako i pieczętując swoje całkowite ofiarowanie Bogu i uczestnictwo w paschalnym misterium Chrystusa.

Przytoczone przykłady ukazują znamienne cechy duchowości świadków Chrystusa, których charakteryzowała głęboka świadomość obecności Chrystusa Kapłana i uczestnictwa w Jego ofierze nie tylko podczas celebracji, ale w realiach własnego życia. W ich doświadczeniu ujawnia się paschalność, eschatologiczna wiara i dziękczynienie za łaskę spotkania Boga i udział w Jego życiu.

Eklezyjalny wymiar duchowości męczenników

Liturgia łączy nie tylko z Chrystusem, ale z całym Kościołem powszechnym, z żywymi i ze świętymi w niebie (KL 8, 33, 53). Kościół mówi o jednej liturgii, sprawowanej przez jednego liturga, którym jest Chrystus, a liturgię ziemską traktuje jako przedsmak (*praegustatio*) liturgii niebiańskiej (KL 8). Pojęcie to, jak i jego synonimy – „zadatek”, „pierwociny” (*pignus, primitiae*) wywodzące się z języka biblijnego – od starożytności znajdowały swoje zastosowanie

²⁵ „«Gratias tibi, domine Iesu Christe, qui me dignatus es hostiam habere pro nomine tuo, qui pro toto mundo solus hostia oblatas es in cruce, iustus pro iniustis, bonus pro malis, benedictus pro maledictis, dulcis pro amarum, mundus a peccato pro peccatoribus universis. Tibi offero sacrificium meum, qui cum Patre et Spiritu sancto vivis et regnas in secula seculorum. Amen». Et haec dicens, emisit spiritum” (Krusch, „Conversio et passio Afrac,” 63).

w euchologiach mszalnych²⁶, przypominając, że w każdej celebracji występuje cały Kościół – ziemski i niebiański. Podtrzymywana była tym samym realna łączność ze świętymi. Testimonia starożytności dowodzą, że uczniowie Chrystusa od początku mieli tę świadomość. Męczennica Teodozja, jako młoda dziewczyna, w czasie okrutnych mąk nakłaniana do złożenia ofiary bożkom, miała odpowiedzieć oprawcy: „Czemu ty się jeszcze łudzisz, człowiecze? Czy nie widzisz, że mam teraz to, o co prosiłam, bo stałam się godną połączenia z męczennikami bożymi?”²⁷. Męczeńską śmierć utożsamia niejako z komunią eucharystyczną, dzięki której – jak mówi modlitwa eucharystyczna – uczestniczymy w uczcie niebiańskiej całego Kościoła, włącznie ze świętymi w niebie²⁸.

Wyznanie znanego męczennika Polikarpa (zm. 155), biskupa Smyrny, wskazuje na wywodzące się z liturgii chrztu i Eucharystii zmysł eklezjalny i miłość braterską. Przekazy chrześcijańskie mówią, że święty przyprowadzony na miejsce stracenia wznosił oczy ku niebu i wypowiedział następującą modlitwę:

Ojcze umiłowanego i błogostawionego Syna Swego, Jezusa Chrystusa, który nas nauczył znać Ciebie! Boże Aniołów i moc i wszystkiego stworzenia, całego rodu ludzi sprawiedliwych, którzy żyją przed obliczem Twojem! Błogostawię Ciebie, że mnie uczyniłeś godnym tego dnia i tej godziny, bym pośród liczby męczenników miał udział w kielichu Chrystusa Twego, na zmartwychwstanie do żywota wiecznego, duszą i ciałem, w nieskazitelnosci Ducha Świętego. Obym wśród nich dzisiaj stanął przed obliczem Twojem jak ofiara piękna i przyjemna, tak właśnie jak mnie przygotowałeś, i już naprzód mi objawiłeś, i jak to spełniłeś, Boże niekłamliwy i prawdy pełen. Za to i za wszystko chwalę Ciebie, błogostawię

²⁶ Zwłaszcza w prefacji *De pignore aeterni Paschalis*, w formularzu Mszy obrzędowej przy udzielaniu sakramentu bierzmowania oraz w tekstach euchologicznych Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego i Adwentu. Na ten temat szerzej por. Sielepin, *Rola Ducha Świętego w kształtowaniu nowego człowieka*, 172–75; Adelajda Sielepin, *Chrystus pośród was – nadzieja chwały: Eschatologiczna chwała zbawionych w sakramentach chrześcijańskiego wtajemniczenia* (Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne, 1996), 198–99.

²⁷ Euzebiusz z Cezarei, „Ajdesios – Teodozja 7, 2,” in *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, Euzebiusz z Cezarei, trans. Arkadiusz Lisiecki, Pisma Ojców Kościoła (Poznań: Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka, 1924), 502.

²⁸ Wyrażają to głównie epiklezy komunijne po przeistoczeniu, które eksponują jednoczącą rolę Ducha Świętego w budowaniu komunii eucharystycznej. Por. na ten temat m.in. Kazimierz Matwiejuk, „Epikleza w modlitwach eucharystycznych,” in *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego*, ed. Helmut Jan Sobeczko (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2005), 160; Lawrence Feingold, *The Eucharist: Mystery of Presence, Sacrifice, and Communion* (Steubenville, OH: Emmaus Academic, 2020), 517.

Ciebie i uwielbiam Ciebie, przez wiekuistego Arcykapłana, Jezusa Chrystusa, umiłowanego Syna Twego, przez którego Tobie, z Nim razem i Duchem Świętym, chwala, i teraz, i na przyszłe wieki. Amen²⁹.

Struktura i terminologia tej modlitwy jednoznacznie ujawniają styl modlitwy eucharystycznej, w której dominuje aspekt wielbiący Boga za Jego miłość i dzieła zbawcze, a jednocześnie wyraźne odniesienie do Chrystusa pośrednika i odkupiciela z uwzględnieniem własnej gotowości włączenia się w Jego misję³⁰. Wyrażają to słowa anamnezy *Memores... offerimus*, wskazując na aktywne uczestnictwo (*participatio actuosa*) w Eucharystii (KL 48).

Świadectwa podają, że św. Polikarp tuż przed wyruszeniem na miejsce męczeństwa poprosił o godzinę czasu, by się mógł spokojnie pomodlić, ugościwszy wcześniej tych, którzy po niego przyszli, jakby rozpoczynając liturgię, którą pragnął przeżyć teraz we własnym ciele razem z Chrystusem Arcykapłanem. W tej modlitwie „pamiętał o wszystkich znajomych swoich, małych i wielkich, dostojnych i pospolitych, oraz o całym, po świecie rozproszonym Kościele katolickim”³¹. Ten rodzaj modlitwy przypomina jednoznacznie *oratio fidelium*, które zapoczątkowuje modlitwę wiernych w czasie Eucharystii, oraz embolizm o charakterze wstawienniczym w modlitwie eucharystycznej. Taka modlitwa, spotykana u wielu męczenników, świadczy, że nie pamiętali wtedy o sobie, ale w kapłańskim akcie ofiary obejmowali wstawiennictwem wszystkich, których znali i nie znali. W podniosłym i decydującym momencie oddania życia za wiarę zachowywali się jak prawdziwi chrześcijanie objawiający Kościół, który w bólach rodzi nowe dzieci Boże. Benedykt XVI stwierdza, że „męczeństwo jest źródłem życia” i że w ten sposób męczennicy wchodziłi w tajemnicę Eucharystii³². Świadczy to także o ich uważnym uczestnictwie w liturgii, która wpoila w nich pewien model modlitwy i kształtowała intencje, ale także – w nie mniejszym stopniu – poczucie przynależności do Kościoła oraz miłość do jego członków.

²⁹ Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, eds., „Męczeństwo św. Polikarpa 15, 33–35,” in *Męczennicy*, Ojcowie Żywi 9 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991), 168–69.

³⁰ Por. Feingold, *The Eucharist*, 426.

³¹ Wipszycka and Starowieyski, „Męczeństwo św. Polikarpa 15, 15,” 165.

³² „Włączenie się w ciało Chrystusa pokonało potęgę śmierci, męczennik żyje i daje życie, daje życie właśnie przez swą śmierć i w ten sposób on sam wszedł w tajemnicę Eucharystii” (Joseph Ratzinger, *Teologia liturgii: Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*, ed. Krzysztof Gózdź and Marzena Górecka, trans. Wiesław Szymona, Opera Omnia 11 [Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012], 392).

Święty Paweł z Gazy przed śmiercią długo modlił się za chrześcijan, Żydów, Samarytan, pogan, rządzących, a także za tych, którzy wydali okrutny wyrok śmierci, i za wykonawców tego wyroku. Euzebiusz z Cezarei relacjonuje tymi słowami:

Jakżeż będę mógł godnie opowiedzieć następujące potem męczeństwo trzykroć błogostawionego Pawła! W tej samej chwili został i on objęty tym samym wyrokiem śmierci. W ostatnim momencie życia zwrócił się do kata, który już miał go ścinać, z prośbą, by mu jeszcze darował krótką chwilę. Gdy ją uzyskał, wzniosł do Boga głośno i dobitnie najserdeczniejsze błaganie najpierw za swoich rodaków o pojednanie, prosząc, by co prędzej raczył dać im wolność. Następnie modlił się za Żydów, by przez Chrystusa zostali przywiezieni do Boga. Potem o tę samą łaskę błagał dla Samarytan i prosił, aby ci spośród pogan, którzy żyją w błędzie i nie znają Boga, do poznania Go doszli i prawdziwą przyjęli religię, przy czym i o tych pamiętał, którzy się tłumnie dokoła niego cisnęli. Po tych wszystkich, – wielka i niewystłowiona dobroci serca! – modlił się za sędziego, który wydał na niego wyrok śmierci, za najjaśniejszych cesarzy, a nawet za tego, który za chwilę miał mu głowę uciąć, także on sam i wszyscy mogli to słyszeć. Prosił Boga wszech rzeczy, błagając Go, by im zupełnie nie poczytywał tej zbrodni, jakiej na nim się dopuszczali. Te i tym podobne modlitwy zanosił donośnym głosem, a prawie wszyscy wzruszyli się do litości i do łez, jako że ginął niewinnie³³.

Święty Fruktuoz, biskup Tarragony, idąc na męczeństwo, podobnie modlił się za wszystkich na Wschodzie i Zachodzie: „Ja muszę pamiętać o całym Kościele katolickim od wschodu aż po zachód”³⁴. Modlitwa wstawiennicza połączona z aktem ofiary z życia oddawanej w obronie wiary w Chrystusa i dla zbawienia ludzi świadczy o kapłańskim powołaniu chrześcijan i determinacji, by łączyć się z ofiarą Chrystusa, z Nim i w Jego Duchu, a przez Niego modlić się za siebie wzajemnie. Postawa wstawiennicza, rodząca się na liturgii, jest też ważnym czynnikiem budującym jedność wspólnoty we wszystkich okolicznościach życia. Pius XII w swojej przełomowej dla liturgii encyklice *Mediator Dei* (1947) dostrzegał kapłański wymiar uczestnictwa Ludu Bożego w Eucharystii³⁵. Nauka soborowa kontynuuje ten rys, mówiąc o powszechnym kapłaństwie wiernych

³³ Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościoła: O męczennikach palestyńskich*, trans. Arkadiusz Lisiecki (Warszawa: Fronda, 2022), 424–25.

³⁴ Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, eds., „Akta świętych męczenników biskupa Fruktuoz i diakonów Auguriusza i Eulogiusza,” in *Męczennicy*, Ojcowie Żywi 9 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991), 303.

³⁵ Pius XII, Encyklika *Mediator Dei* (1947), nr 86.

i kapłańskiej misji realizowanej najpierw w Eucharystii, a potem w życiu (KL 14, 48); kształtuje tym samym ważny rys duchowości chrześcijańskiej³⁶.

Nie tylko same modlitwy bezpośrednio poprzedzające męczeństwo świadczą o liturgicznej duchowości pierwszych chrześcijan. Świadomość eucharystyczna przenikała wypowiedzi wyznawców Chrystusa zdających sobie sprawę z zagrożenia życia lub czekającego ich już wyroku. Cenili sobie ten stan i ten czas przygotowania, wykorzystując go w formacji pozostałych braci i siostr. Odzwierciedlają to zwłaszcza listy duszpasterskie duchownych. Święty Ignacy z Antiochii w swoim *Liście do Rzymian* prosi wręcz swoich podopiecznych, by nie próbowali go ratować, lecz docenili ten zaszczyt, jaki biskup pocztywał sobie za najwyższe wyróżnienie – spełnić dosłownie kapłańską ofiarę także w ciele. Stosując eucharystyczną metaforę, pragnął, by przez męczeństwo od dzikich zwierząt mógł stać się pszenicą dla Eucharystii i przyczynić się w ten sposób do budowania jedności Kościoła:

Oddajcie mi przysługę największą i pozwólcie mi złożyć siebie samego Bogu w ofierze, jako że ołtarz już jest przygotowany. Wy tedy miłością przepojeni, stańcie chórem, i śpiewajcie w Chrystusie Jezusie Ojcu na chwałę że Bóg biskupa Syrii raczył wyszukać, i zawezwać go ze Wschodu na Zachód... Pozwólcie mi być żerem dzikich zwierząt, bo przez nie dojdę do Boga. Jestem pszenicą bożą i na mąkę mnie ścierają zęby dzikich zwierząt, bym się stał czystym chlebem Chrystusa... Płynie we mnie tylko „woda żywa”, i mówi, i odzywa się w sercu moim: „Pójdź do Ojca!”... Pragnę Chleba Bożego, to znaczy Ciała Jezusa Chrystusa... A jako napoju pragnę Krwi Jego, to znaczy Miłości Nieskazitelnej³⁷.

Była to swoista forma naśladowania Chrystusa, a dzięki liturgii naśladowanie to nabiera szczególnej intensywności. Jak pisze David W. Fagerberg, misteria celebrowane liturgicznie stają się misteriami umiłowanymi i przeżywanymi. Rodzi się jedność liturgii sakramentalnej z liturgią osobistą³⁸, czyli Chrystus uobecniany w liturgii żyje w naszym życiu i tak spełnia się Pawłowe „już nie ja żyję, lecz żyje we mnie Chrystus” (Ga 2,20).

W innych listach św. Ignacy pisał o wyjątkowym i centralnym znaczeniu Eucharystii, która jednoczy z Chrystusem: „Starajcie się więc o to, by się częściej gromadzić na Eucharystię Bożą i na modlitwę pochwalną. Gdy się bowiem

³⁶ Por. Feingold, *The Eucharist*, 428–29.

³⁷ Por. Św. Ignacy z Antiochii, „Do Kościoła w Rzymie II, 1; IV, 1,” in *Pierwsi świadkowie*, ed. Marek Starowieyski, trans. Anna Świderkówna, Ojcowie Żywi 8 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988), 157–58.

³⁸ Por. Fagerberg, *Liturgical Mysticism*, 89.

często schodzicie, słabną siły szatana, i zgubna moc jego kruszy się jednością wiary waszej”³⁹.

Słowa te mówią same za siebie, obnażając słabość ducha ciemności wobec komunii miłości, boskiej *agape* wypełniającej serca wiernych i jednoczącej ich z Chrystusem i ze sobą wzajemnie. Duch chrześcijański uwydatnia się przede wszystkim w Komunii eucharystycznej oznaczającej komunię z Chrystusem i komunię osób, stanowiąc tym samym podstawową rękojmię pokoju zakorzenionego w Chrystusie.

W liście do bp. Polikarpa widzimy zachętę do wiernego kontynuowania troski o powierzony Kościół ze względu na przymierze z Bogiem oraz wynikające z tego faktu zobowiązania i sposób życia: „Chrzest niech wam będzie jakby tarczą, wiara – hełmem, miłość – włócznią, a cierpliwość zbroją”⁴⁰. Duchowość liturgiczna okazuje się być duchowością pokoju, która nie posługuje się środkami tego świata, lecz dzięki sakramentom, czerpiąc ze źródła życia Bożego, odznacza się łagodną, mądrą miłością, rodzącą postawy mężne, wyrozumiałe, niemającą w sobie nic z metod tego świata, do których należy pośpieszny osąd, dzielenie, odrzucenie, podejrzliwość, agresja, broń i eksterminacja. Joseph Ratzinger w jednej ze swoich homilii mówi o życiu chrześcijańskim zakorzenionym w Eucharystii jako o „ruchu pokoju”. Jest to uwarunkowane obecnością Chrystusa, który sam jest naszym pokojem (Ef 2,14), dlatego święto Eucharystii nazywano „Pokojem”⁴¹. Ratzinger, uzasadniając, pisał dalej: „Eucharystia była przecież obecnością Chrystusa, a tym samym płaszczyzną nowego pokoju, płaszczyzną przekraczającej granice gościnności, gdzie każdy wszędzie był u siebie w domu”⁴².

Przywołanie powyższych świadectw, pochodzących z różnych regionów i tradycji ówczesnego Kościoła, pozwala zauważyć, że łączy je wszystkie wiara zrodzona na chrzcie i podtrzymywana Eucharystią. Jest to duchowość przeniknięta i nasycona liturgią, której ślady są wyczuwalne w sformułowaniach teologicznych prosto i bezpośrednio wyrażanych przez chrześcijan różnego stanu, świeckich i duchownych. Przemawiają za tym takie pojęcia, jak: ofiara, zertwa,

³⁹ Św. Ignacy z Antiochii, „Do Kościoła w Efezie XIII, 1,” in *Pierwsi świadkowie*, ed. Marek Starowieyski, trans. Anna Świderkówna, Ojcowie Żywi 8 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988), 139.

⁴⁰ Por. Św. Ignacy z Antiochii, „Do Polikarpa VI, 2,” in *Pierwsi świadkowie*, ed. Marek Starowieyski, trans. Anna Świderkówna, Ojcowie Żywi 8 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988), 179.

⁴¹ Por. Joseph Ratzinger, „Chrześcijańska wiara jako ruch pokoju,” in *Eucharystia – Bóg blisko nas*, Joseph Ratzinger, ed. Stephan Otto Horn and Vinzenz Pfnür, trans. Monika Rodkiewicz (Kraków: Wydawnictwo M, 2005), 135.

⁴² Por. Ratzinger.

Eucharystia, komunია, oddanie, jedność braci i siostr, słowo Boże, zbawienie, oczyszczenie z grzechów, przebaczenie, pokój. Męczeństwo chrześcijan nigdy nie było oderwane od ofiary Chrystusa, z którym wtedy szczególnie się łączyli, dodatkowo jeszcze przez doświadczenia cielesne upodabniali się do Niego, oddając się z miłością za innych, by i oni przeżyli i wytrwali przy Chrystusie.

Postawy i gesty liturgiczne

Najważniejsze w życiu duchowym to usposobienie serca i wewnętrzny stan duszy odpowiedzialny za intencje myśli i czynów. Najstarsze źródła chrześcijańskie podkreślają znaczenie autentyczności duchowego, czyli spójności pełnego i świadomego uczestnictwa w liturgii z etyką. To właśnie świadomość wiary była weryfikowana przez akty zewnętrzne, postawa duchowa ukształtowana w spotkaniu z Chrystusem miała być potwierdzona w agapicznej postawie wobec bliźnich, ale także przez formę modlitw i aktów kultycznych. W *Didache* mamy słynny hymn dziękczynny, który był modlitwą po Komunii eucharystycznej, często dzisiaj śpiewany w czasie liturgii: „Dziękujemy Ci, Ojczy nasz”⁴³. Dowiadujemy się z niego, że wszystko, za co chrześcijanin dziękował Bogu, otrzymywał w Chrystusie, którego przyjmował w liturgicznym pokarmie: życie, wiara, poznanie, zbawienie, pokarm ziemski i duchowy, życie wieczne⁴⁴ – wszystko to, co stanowi całość egzystencji człowieka, było darem otrzymywanym w Jezusie Chrystusie eucharystycznym. Dlatego Eucharystia jawi się jako źródło życia człowieka, a w szczególności chrześcijanina.

Eucharystia podtrzymuje życie ochrzczonych i stanowi rację bytu dla odrodzonych w Chrystusie, karmiąc ich nieustannie nowym życiem Zbawiciela. Życie w komunii z Chrystusem uzdalnia do pokoju i miłości, dlatego autor *Didache* zabrania gromadzenia się na Eucharystii tym, którzy się Chrystusowym darem nie kierują i pozostają w konflikcie z innymi⁴⁵.

⁴³ Całość hymnu znajduje się w Marek Starowieyski, ed., „Nauka (Didachè) Dwunastu Apostołów IX–X,” in *Pierwsi świadkowie*, trans. Anna Świderkówna, Ojcowie Żywi 8 (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988), 45–48.

⁴⁴ Starowieyski, „Nauka (Didachè) Dwunastu Apostołów IX–X, 45–48”.

⁴⁵ „W dzień Pański zgromadzajcie się, łamcie chleb i czyńcie dzięk, wypowiadawszy się pierwaj z grzechów swoich, ażeby czysta była ofiara wasza. A żaden, który żyje w nieporozumieniu z swym towarzyszem, niech się z wami nie gromadzi, dopóki się nie pojednają, ażeby się nie splamiła ofiara wasza” (Starowieyski, „Nauka [Didachè] Dwunastu Apostołów XIV, 1–2,” 50).

Gesty liturgiczne były głęboko zakorzenione w świadomości wyznawców Chrystusa, którzy niejako odruchowo kojarzyli swoje aktualne doświadczenia cierpień wynikających z prześladowania Kościoła z liturgicznym uobecnieniem ofiary Chrystusa. Opisy męczeństw często przywołują sceny, kiedy to skazani chrześcijanie modlili się przed oddaniem życia z rękami rozłożonymi jak ramiona krzyża. Wyrażali ducha ofiary w jedności z ukrzyżowanym Panem, jak to przeżywano na każdej Eucharystii, również wyrażając to gestem wyciągniętych ramion, jeśli tylko nie były one związane. Biskup Terragony Fruktuoz, który został skazany na spalenie wraz z dwoma diakonami – Auguriuszem i Eulogiuszem, w taki sposób oddawał swoje życie w płomieniach:

Gdy spłonęły im sznury, którymi mieli skrępowane ręce, wtedy Fruktuoz pamiętając o modlitwie Pańskiej, zgodnie ze swym codziennym zwyczajem, ufny w zmartwychwstanie, z radością padł na kolana i przyjmując pozycję znaku zwycięstwa Pana [krzyża], modlił się do Niego⁴⁶.

Niektórzy, jak podają pewne opracowania⁴⁷, mieli łaskę oddać życie w czasie Eucharystii, kiedy mogli jeszcze ściślej i dosłownie jednoczyć się z ofiarą Chrystusa, a niektórzy, jak św. Melania, mieli możliwość odchodzić z tego świata, słysząc nawet głos kapłana wypowiadającego modlitwy kanonu, co istotnie pomagało im w przejściu z tego świata i radosnym spotkaniu z Chrystusem w tajemnicy śmierci.

Wymownym gestem był pocałunek pokoju (*osculum pacis*) przekazywany przed ofiarą z życia jako znak miłości wzajemnej w Chrystusie. „Tak więc chrześcijanie podnieśli się i o własnych siłach przeszli tam, dokąd żądał lud. Wcześniej jeszcze ucałowali się nawzajem, aby tym uroczystym pocałunkiem pokoju przypieczętować swoje męczeństwo”⁴⁸.

Chrześcijanie byli tak przeniknięci znaczeniem sprawowanej Eucharystii, że w sytuacjach granicznych spontanicznie ujawniali najgłębsze odczucia i gesty wyrażające ich rozumienie życia, zbawienia, relacji, miłości, wierności i czystości. Szczególne znaczenie miała Eucharystia jako wyjątkowe źródło komunii i pojednania, pokoju Chrystusa, co nadal stanowi istotną cechę duchowości eucharystycznej⁴⁹. Była ona lekarstwem na odstępstwa i podtrzymywała

⁴⁶ Wipszycka and Starowieyski, „Akta świętych męczenników biskupa Fruktuoza i diakonów Auguriusza i Eulogiusza 4,” 304.

⁴⁷ Por. Braso, *Liturgy and Spirituality*, 34–35.

⁴⁸ Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, eds., „Męczeństwo Perpetuy i Felicyty 21,” in *Męczennicy, Ojcowie Żywi 9* (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991), 268.

⁴⁹ Por. np. Migut, „Duchowość eucharystyczna jako duchowość komunii,” 86–89; Pierskała, „Duchowość eucharystyczna,” 161–62.

wierność Chrystusowi, a przede wszystkim była miejscem doświadczenia komunii w Chrystusie, czego wymowny symbol stanowił liturgiczny znak pokoju wyrażany pocałunkiem.

W ramach widzialnych przejawów wrażliwości liturgicznej trzeba wspomnieć wizerunki w katakumbach, które przedstawiają motywy eucharystyczne, ale i chrzcielne, ukazujące braterską wspólnotę miłości w sferze zbawionych. Liturgiczny akcent można stwierdzić w obyczaju umieszczania relikwii męczenników w ołtarzu. Oznaczał on jedność między ofiarą Chrystusa i ofiarą męczennika, które spotykają się w liturgii eucharystycznej⁵⁰, ale także komunie świętych⁵¹. Ten znak przypomina, że istotą chrześcijańskiego życia jest całkowite oddanie i miłość Chrystusa obecnego i żyjącego w człowieku, a w sposób szczególny objawiającego się w życiu i czynach męczennika, w pełnej ofercie miłości i komunii Kościoła. Eucharystia była rozumiana jako misterium uobecniające naturę chrześcijaństwa i ożywiający go, jak zaczyn konstituujący i formujący ludzką kondycję ochrzczonych. Z tych faktów i ich świadomości tworzył się sposób życia uczniów Chrystusa, czyli duchowość zakorzeniona w liturgii.

Oprócz świadectw życia chrześcijan mamy też wielki dział świadectw pisanych, reprezentujących oficjalne nauczanie Kościoła pierwszych wieków. Problematyka wpływu liturgii na życie stanowiła główny wątek katechez, homilii i mów ówczesnych pasterzy Kościoła. Zakres ten jednak wychodzi poza obszar niniejszego opracowania, które skupia się przede wszystkim na testimoniach męczenników i prowadzi do poniższej konkluzji.

Wnioski

Pierwsze wieki chrześcijaństwa odznaczają się spójnością życia liturgicznego i codziennej egzystencji. Życie chrześcijańskie koncentrowało się wokół katechumenatu i Eucharystii, nawiązywało do motywów inicjacji chrześcijańskiej i braterskiej *agape* w Chrystusie. Pomimo prześladowań w początkowym okresie chrześcijaństwa, duchowość nabierała specyficznych rysów chrystologicznych i eklezjalnych, które jednoznacznie odzwierciedlały doświadczenie misterium liturgii. Dla pierwszych chrześcijan liturgia stała się naturalną szkołą duchowości, a duchowość chrzcielna i eucharystocentryczna – zasadniczą duchowością

⁵⁰ Por. Kunzler, *Liturgia Kościoła*, 253–54; Bogusław Nadolski, *Eucharystia*, vol. 4 of *Liturgika* (Poznań: Pallottinum, 1992), 117.

⁵¹ Por. Joseph Ratzinger, *Duch liturgii*, trans. Eliza Pieciul (Poznań: Klub Książki Katolickiej, 2002), 71.

uczniów Chrystusa. Podjęte studium jest uzasadnione tym bardziej, że to właśnie do tego okresu sięgnęli pionierzy ruchu liturgicznego, szukając inspiracji do duchowej odnowy Kościoła, a Sobór Watykański II skorzystał z tych propozycji, promując liturgię jako „źródło i szczyt” chrześcijańskiego życia. Lektura świadectw Kościoła antycznego pozwala zrozumieć szczegóły tego wpływu liturgii na relację z Bogiem i etykę chrześcijan. Możemy w nich rozpoznać istotne symptomy duchowości liturgicznej. Tym bardziej jest to celowe przy badaniu okresu, w którym to pojęcie nie funkcjonowało w świadomości Kościoła, natomiast rodziła się rzeczywistość jednoznacznego wyznawania wiary w duchu liturgicznego doświadczenia.

Słowa, gesty, postawy wyrastające z liturgicznej celebracji potwierdzały usposobienie serca kształtowane przez spotkanie z Chrystusem w sakramentach zarówno w stosunku do Boga, jak i do bliźniego. Symptomy duchowości liturgicznej okazują się pełnić funkcję źródła i istoty, swoistego *arche* duchowości, której kanony zostały ustalone pod wpływem uczestnictwa w celebracji sakramentów, głównie chrztu i Eucharystii. Analizowany materiał pozwala na wyszczególnienie takich cech duchowości, jak: świadome uczestnictwo w paschalnym misterium Chrystusa, kapłańska ofiarność, włącznie z gotowością oddania życia, pamięć wstawiennicza, chrystocentryzm, eschatologiczna wizja Kościoła, komunია z Chrystusem i Kościołem, włącznie ze świętymi w niebie (męczennicy), dziękczynienie, otwarte wyznawanie wiary i przyjmowanie okoliczności jako przejaw Bożej woli. Sięgnięcie do autentycznych świadectw braci i siostr w wierze okazuje się być szczególnie motywującym światłem, inspiracją i umocnieniem w życiu wiarą, nie wspominając już o realnym orędownictwie pierwszych świętych Kościoła.

Bibliografia

- Artuso, Lorenzo. *Liturgia e spiritualità: Profilo storico*. Padova: EMP, 2002.
- Augé, Matias. *Spiritualità liturgica*. Milano: San Paolo, 1998.
- Bartocha, Waldemar. „Liturgia w relacji do duchowości i mistyki chrześcijańskiej.” *Studia Ełckie*, no. 23 (2021): 305–26. <https://doi.org/10.32090/SE.230315>.
- Benedykt XVI. Adhortacja apostolska *Sacramentum Caritatis*. 2007.
- Boubée, Józef. „Przed Kongresem Eucharystycznym w Kartaginie. Św. Cyprjan, biskup kartagiński.” *Niedziela*, no. 7 (1930): 29–31.
- Boubée, Józef. „Słowo wstępne.” In *O śmiertelności* (De mortalitate), Św. Cyprian. Kraków: Ultra Montes, 2020.
- Braso, Gabriel M. *Liturgy and Spirituality*. Translated by Leonard J. Doyle. Collegeville, MN, 1960.

- Cervera, Jesus Castellano. "Liturgia e Spiritualità." In *Liturgia fondamentale*. Vol. 2 of *Scientia liturgica*, edited by Anscar J. Chupungco, 63–82. Casale Monferrato: Piemme, 1998.
- Chmielewski, Marek. "Posoborowe koncepcje teologii duchowości." *Roczniki Teologiczne* 43, no. 5 (1996): 21–37.
- Czerwik, Stanisław. "Modlitwa eucharystyczna." In *Msza święta*, edited by Wacław Świerżawski. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, 2012.
- Dekkers, Eligius. "Liturgie et vie spirituelle aux premiers siècles." *La Maison-Dieu* 69 (1962): 29–38.
- Duggan, Robert D. "Liturgical Spirituality and Liturgical Reform." *Spiritual Life* 27, no. 1 (1981): 46–53.
- Euzebiusz z Cezarei. "Ajdesios – Teodozja." In *Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich*, Cezarei, Euzebiusz z, translated by Arkadiusz Lisiecki, 501–2. Pisma Ojców Kościoła. Poznań: Fiszer i Majewski Księgarnia Uniwersytecka, 1924.
- Euzebiusz z Cezarei. *Historia Kościoła: O męczennikach palestyńskich*. Translated by Arkadiusz Lisiecki. Warszawa: Fronda, 2022.
- Fagerberg, David W. *Liturgical Mysticism*. Steubenville, OH: Emmaus Academic, 2019.
- Feingold, Lawrence. *The Eucharist: Mystery of Presence, Sacrifice, and Communion*. Steubenville, OH: Emmaus Academic, 2020.
- Franciszek. List apostolski *Desiderio desideravi*. 2022.
- Głowacki, Zbigniew. "Duchowość eucharystyczna." *Roczniki Teologiczne* 65, no. 8 (2018): 27–38. <https://doi.org/10.18290/rt.2018.65.8-2>.
- Irwin, Kevin W. *Liturgy, Prayer, and Spirituality*. New York: Paulist Press, 1984.
- Jan Paweł II. Adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa*. 2003.
- Jan Paweł II. Encyklika *Ecclesia de Eucharistia*. 2003.
- Krusch, Bruno, ed. "Conversio et passio Afrae." In *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot*. Vol. 3 of *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingicarum*, 41–64. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1886. Accessed March 17, 2024. [https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_3/index.htm#page/\(III\)/mode/1up](https://www.dmgh.de/mgh_ss_rer_merov_3/index.htm#page/(III)/mode/1up).
- Kunzler, Michael. *Liturgia Kościoła*. Translated by Lucjan Balter. Poznań: Pallottinum, 1999.
- Le Guillou, Marie-Joseph. "Liturgie et vie spirituelle dans les Eglises d'Orient." *La Maison-Dieu* 72 (1962): 85–98.
- Matwiejuk, Kazimierz. "Epikleza w modlitwach eucharystycznych." In *Modlitwy eucharystyczne Mszału Rzymskiego*, edited by Helmut Jan Sobeczko, 147–65. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2005.
- Migut, Bogusław. "Duchowość eucharystyczna jako duchowość komunii." *Roczniki Liturgiczno-Homiletyczne* 59, no. 3 (2012): 81–90.
- Migut, Bogusław. "Eklezjotwórczy charakter Eucharystii jako ofiary." *Seminare* 23 (2006): 11–28.
- Migut, Bogusław. "Eucharistic Dimension of Christian Spirituality." *Questions Liturgiques* 103, nos. 1–2 (2023): 75–89. <https://doi.org/10.2143/QL.103.1.3291655>.
- Migut, Bogusław. *Teologia liturgiczna szkoły rzymskiej*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.
- Mohlberg, Leo Cunibert, Leo Eizenhöfer, and Peter Siffrin, eds. *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV [80])*. 2nd ed. *Rerum Ecclesiasticarum Documenta*. Series Major. Fontes 1. Rome: Herder, 1966.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*. Poznań: Pallottinum, 1986.

- Nadolski, Bogusław. "Duchowość Liturgii godzin." In *Mirabile laudis canticum. Liturgia Godzin: Dzieje i teologia*, edited by Helmut Jan Sobeczko, 191–200. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego, 2008.
- Nadolski, Bogusław. *Eucharystia*. Vol. 4 of *Liturgika*. Poznań: Pallottinum, 1992.
- Nadolski, Bogusław. "Eucharystyczna modlitwa." In *Leksykon liturgii*, edited by Bogusław Nadolski, 430–46. Poznań: Pallottinum, 2006.
- Neunheuser, Burghardt. "Spiritualité liturgique." In *Dictionnaire encyclopédique de la liturgie*, edited by Domenico Sartore, Achille M. Triacca, and Henri Delhougne, 2:416–17. Turnhout: Brepols, 2002.
- Pierskała, Rudolf. "Duchowość eucharystyczna." In *Liturgia culmen et fons vitae missionisque Ecclesiae*, edited by Ireneusz Celary, 151–65. Katowice: Księgarnia św. Jacka, 2023.
- Pius XII. Encyklika *Mediator Dei*. 1947.
- Prétot, Patrick. "Benchmarks for a History of Liturgical Formation." *Studia Liturgica* 46, nos. 1–2 (2016): 14–38. <https://doi.org/10.1177/00393207160461203>.
- Ratzinger, Joseph. "Chrześcijańska wiara jako ruch pokoju." In *Eucharystia – Bóg blisko nas*, Ratzinger, Joseph, edited by Stephan Otto Horn and Vinzenz Pfnür, translated by Monika Rodkiewicz, 134–35. Kraków: Wydawnictwo M, 2005.
- Ratzinger, Joseph. *Duch liturgii*. Translated by Eliza Pieciul. Poznań: Klub Książki Katolickiej, 2002.
- Ratzinger, Joseph. *Święto wiary: O teologii mszy świętej*. 2nd ed. Kraków: Salwator, 2021.
- Ratzinger, Joseph. *Teologia liturgii: Sakramentalne podstawy życia chrześcijańskiego*. Edited by Krzysztof Góźdz and Marzena Górecka. Translated by Wiesław Szymona. Opera Omnia 11. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2012.
- Savart, Claude. "Vie spirituelle et liturgie au 19e siècle." *La Maison-Dieu* 69 (1962): 67–77.
- Sielepin, Adelajda. *Chrystus pośród was – nadzieja chwały: Eschatologiczna chwała zbawionych w sakramentach chrześcijańskiego wtajemniczenia*. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne, 1996.
- Sielepin, Adelajda. "Duchowość liturgiczna – ukryty postulat Vaticanum II." *Roczniki Teologiczne* 68, no. 5 (2021): 35–53. <https://doi.org/10.18290/rt.21685-2>.
- Sielepin, Adelajda. *Między „źródłem” a „szczytem”: Szkice z duchowości liturgicznej*. Kraków: Wydawnictwo Karmelitów Bosych, 2004.
- Sielepin, Adelajda. *Rola Ducha Świętego w kształtowaniu nowego człowieka: Studium liturgiczno-teologiczne tekstów Mszału Pawła VI*. Kraków: Unum, 2008.
- Słomka, Jan. *Historia duchowości: Czas Ojców Kościoła*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017.
- Starowieyski, Marek, ed. "Nauka (Didachè) Dwunastu Apostołów." In *Pierwsi świadkowie*, translated by Anna Świderkówna, 39–52. Ojcowie Żywi 8. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988.
- Św. Cyprian z Kartaginy. *O śmiertelności*. Accessed January 28, 2024. https://www.ultramontes.pl/cyprian_o_smiertelnosci.htm.
- Św. Ignacy z Antiochii. "Do Kościoła w Efezie." In *Pierwsi świadkowie*, edited by Marek Starowieyski, translated by Anna Świderkówna, 132–43. Ojcowie Żywi 8. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988.

- Św. Ignacy z Antiochii. "Do Kościoła w Rzymie." In *Pierwsi świadkowie*, edited by Marek Starowieyski, translated by Anna Świderkówna, 156–62. Ojcowie Żywi 8. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988.
- Św. Ignacy z Antiochii. "Do Polikarpa." In *Pierwsi świadkowie*, edited by Marek Starowieyski, translated by Anna Świderkówna, 176–81. Ojcowie Żywi 8. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988.
- Świerżawski, Wacław. *Mistrz, gdzie mieszkasz?: Człowiek istota mistyczna*. Sandomierz: Hodie, 1994.
- Świerżawski, Wacław, ed. *Msza święta*. 2nd ed. Mysterium Christi 3. Zawichost: Ośrodek Formacji Liturgicznej; Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia, 2012.
- Vandenbroucke, François. "Liturgie et piété personnelle. Les prodromes de leur tension à la fin du Moyen-Âge." *La Maison-Dieu* 69 (1962): 56–66.
- Wipszycka, Ewa, and Marek Starowieyski, eds. "Akta prokonsularne św. Cypriana." In *Męczennicy*, 394–99. Ojcowie Żywi 9. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991.
- Wipszycka, Ewa, and Marek Starowieyski, eds. "Akta świętych męczenników biskupa Fruktoza i diakonów Auguriusza i Eulogiusza." In *Męczennicy*, 299–306. Ojcowie Żywi 9. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991.
- Wipszycka, Ewa, and Marek Starowieyski, eds. "Męczeństwo Fileasza biskupa Tmuis." In *Męczennicy*, 400–413. Ojcowie Żywi 9. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991.
- Wipszycka, Ewa, and Marek Starowieyski, eds. "Męczeństwo Perpetuy i Felicyty." In *Męczennicy*, 244–68. Ojcowie Żywi 9. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991.
- Wipszycka, Ewa, and Marek Starowieyski, eds. "Męczeństwo św. Polikarpa." In *Męczennicy*, 186–202. Ojcowie Żywi 9. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1991.
- Żądło, Andrzej. "Liturgia szczytem i źródłem modlitwy uczniów Chrystusa w Kościele starożytnym." *Teologia i Człowiek* 53, no. 1 (2021): 135–56. <https://doi.org/10.12775/ticz.2021.007>.

ADELAJDA SIELEPIN CHR (PROF. DR HAB.) – jadwizanka, profesor nauk teologicznych, liturgistka. Autorka publikacji z dziedziny teologii liturgicznej, chrześcijańskiej inicjacji, formacji liturgicznej, pneumatologii i eschatologii liturgicznej. Uczestniczy w formacji dorosłych w katechumenacie i formacji osób konsekrowanych. Jest kierownikiem sekcji Teologii Życia Konsekrowanego w Polskim Towarzystwie Teologicznym.